

ЗМІСТ

ВСТУП	7
Розділ I. Методологія гендерних досліджень	9
<i>Ольга Вороніна. Універсалізм і релятивізм культури в конструюванні гендерної системи</i>	<i>10</i>
<i>Кендес Уест, Дон Зіммерман. Створення гендеру</i>	<i>22</i>
<i>Тетяна Клименкова. Значення методології: три основні підходи ...</i>	<i>48</i>
Розділ II. Гендерна педагогіка в контексті сучасних педагогічних напрямків	69
<i>Вікторія Гайденко. Критична педагогіка Пауло Фрейре</i>	<i>70</i>
<i>Генрі Жиру. Гранична педагогіка і постмодерністські політики</i>	<i>80</i>
<i>Сью Джексон. Долаючи межі і змінюючи педагогіки: від Жиру і Фрейре до феміністських теорій освіти</i>	<i>92</i>
Розділ III. Психологія статево-гендерних відмінностей	105
<i>Ігор Кон. Психологія статевих відмінностей</i>	<i>106</i>
<i>Сандра Бем. Статеве знання і гендерна константа в дошкільників</i>	<i>112</i>
<i>Вікторія Гайденко. Нейрофізіологія та ендокринологія про гендерні відмінності</i>	<i>125</i>
Розділ IV. Гендерна соціалізація	131
<i>Карін Мартін. Як створюється гендерне тіло: практики дошкільних закладів</i>	<i>132</i>
<i>Майкл Месснер. «Дівчата-Барбі» проти «Морських чудовиськ»: діти створюють гендер</i>	<i>153</i>
<i>Джон Річардсон, Карл Сімпсон. Діти, гендер і соціальна структура: аналіз змісту листів до Санта-Клауса</i>	<i>166</i>
<i>Грина Клецина. Гендерна ідентичність і права людини: психологічний аспект</i>	<i>174</i>

Розділ V. Гендерні стереотипи	191
<i>Генрі Жиру.</i> «Мультиплікована» молодь, або Діснейфікація дитячої культури	192
<i>Олена Здравомислова, Катерина Герасимова, Наталія Троян.</i> Гендерні стереотипи в дошкільній дитячій літературі: російські казки	204
<i>Вікторія Гайденок, Ірина Предборська.</i> Українські підручники початкової школи: прихований навчальний план і гендерні стереотипи	223
<i>Олена Горошко.</i> Електронна комунікація (гендерний аналіз)	239
Розділ VI. Маскулінність і фемінність у культурі	257
<i>Ігор Кон.</i> Чоловіче тіло як еротичний об'єкт	258
<i>Мар'яна Рубчак.</i> Завищена похвала: Тимошенко – «богиня» Помаранчевої революції?	282
Розділ VII. Гендерна педагогіка і правова освіта	291
Декларація принципів толерантності	292
Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок	298
Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації	306

ВСТУП

Гендерна педагогіка є новим напрямком у соціальних науках, зокрема, у філософії освіти. Філософія освіти протягом останнього століття зазнала інтелектуальних впливів з боку аналітичної філософії, марксизму, постмодернізму, фемінізму. Сучасна філософія цікавиться питаннями мультикультурності, статі, прав дитини, рівня і критеріїв освіти, навчальним планом, методами викладання, взаємодією «викладач – студент» та ін.

Гендерний підхід не лише вписується в царину творчих пошуків філософії освіти, але й збагачує її. У цьому сенсі слушною є думка Дж. Дьюї про те, що освіта – це, перш за все, лабораторія, де філософські концепції втілюються і тестуються. А втілення та реалізація нових ідей зумовлює корекцію «міопії» як минулого, так і сучасного. Такою «міопією» є так звана «гендерна сліпота» – нездатність адекватно оцінити внесок обох статей (особливо жінок) до історії культури, схильність редукувати досягнення чоловіків та жінок як досягнення «людини» взагалі, тенденція виправдовувати гендерні відмінності статевими.

Визначаючи сутність гендерної педагогіки, ми маємо розглянути такі взаємопов'язані поняття, як гендер, гендерна педагогіка, гендерні дослідження та гендерна освіта. Уперше термін «гендер» був запропонований американським психоаналітиком Робертом Столлером у праці «Стать і гендер: про розвиток мужності та жіночності» (1968), а пізніше був упроваджений у науковий обіг феміністськими теоретиками (Г. Рабін, Р. Унгер, А. Річ та ін.). Гендер означає соціальну стать (на відміну від біологічної *sex*, яка визначається первинними та вторинними статевими ознаками) з притаманними їй особливостями поведінки, мислення, що в цілому визначають соціально-рольовий статус людини. *Гендерні студії* виступають міждисциплінарною дослідницькою базою, яка ґрунтується на постнекласичній методології (соціальний конструктивізм, когнітивна соціологія, етнометодологія, соціальна та культурна антропологія, критична, гранична і феміністська педагогіка та ін.), та забезпечують різні галузі

наукового знання інсайтами щодо гендерних дискримінаційних практик і можливостей їхнього викорінення. Безперечно, гендерні студії набули розвитку під впливом фемінізму як критичної теорії щодо патріархального порядку світу, засадою якого є дискримінація жінок. Проте гендерні дослідження в їх сучасному вигляді – це експлорація також інших форм експлуатації та нерівності (расизму, класизму, ейджизму) з урахуванням феміністських (Feminist Studies), жіночих (Women's Studies), чоловічих (Men's Studies), досліджень нетрадиційної орієнтації (Queer Studies) та постколоніальних (транснаціональних) студій. *Гендерна педагогіка* (як частина гендерних студій) – міждисциплінарний предмет, що забезпечує теоретичні засади (соціалізацію та формування гендерної ідентичності в процесі виховання, відмінності в когнітивних здібностях чоловіків і жінок, особливості статевого/гендерного виховання в сім'ї та школі тощо) і критично оцінює репрезентацію гендеру в суспільстві та культурних продуктах (освітніх програмах, підручниках, поп-культурі та ін.). *Гендерна освіта* може бути визначена як просвітницька діяльність у напрямку спростування існуючих статево-гендерних стереотипів. Результатом гендерної освіти стають нові способи мислення, означування, «діяння», без чого в мінливому суспільстві людина відчуватиме себе «сторонньою». Чутливість до відмінностей (статевих, расових, класових, вікових та ін.) стати значущою в українській освітньо-навчально-виховній діяльності. Такий підхід підтримує загальну тенденцію на особистісно-зорієнтовану освіту.

Мета даної хрестоматії – показати гендерну педагогіку як *активну* галузь, де процес створення нового знання та дискусії не припиняються; як дисципліну, що перебуває в процесі становлення, тож є критичною до себе (що можна побачити з текстів авторів). Антологія не вичерпує всього різноманіття гендерних студій. Типовою помилкою підручників з гендерної педагогіки (принаймні українських) є зведення всієї проблематики до статевих відмінностей і статевого виховання (що нагадує радянський шкільний курс «Етика сімейного життя»). Дане видання має на меті сприяти більш глибокому розумінню гендеру – шляхом апелювання до методології гендерних досліджень, сучасних напрямків освітніх студій, психології статево-гендерних відмінностей, особливостей гендерної соціалізації, культурних досліджень гендеру та правової освіти.

Вікторія Гайденко

Розділ I

МЕТОДОЛОГІЯ
ГЕНДЕРНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ

Універсализм і релятивізм культури в конструюванні гендерної системи*

Кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії РАН, директор Московського центру гендерних досліджень, керівник проекту «Програма підготовки викладачів з гендерних досліджень», член Комісії в справах жінок, сім'ї та демографії при Президенті РФ. Авторка більш як 60 наукових праць з теорії фемінізму, жіночих досліджень, гендерної теорії та методології. Серед них – «Гендерная экспертиза законодательства РФ о средствах массовой информации», «Гендерная экспертиза учебников для высшей школы» та ін.

[...] Один із найбільш поширених міфів – уявлення про природне призначення жінок. У ході гендерних досліджень цей соціальний міф викривається і показується, що «жіночність» і «чоловічість» – це не «природні, біологічно задані якості», а соціально створені, сконструйовані явища.

Тут необхідно дати вихідні визначення понять «стать» і «гендер» (хоча під час лекції ми будемо повертатися до визначення гендера, з кожним разом усе більш поглиблюючи його). Протягом тривалого часу (до появи гендерної теорії) поняття статі було досить простим. Під ним розумілися біологічні, психічні та соціальні особливості чоловіків і жінок, причому біологічні відмінності між ними вважалися підґрунтям формування і всіх інших відмінностей, включаючи соціальні ролі.

У міру розвитку наукових досліджень стало зрозуміло, що з біологічної точки зору між чоловіками і жінками набагато більше спільних рис, ніж відмінностей. Багато дослідників навіть вважа-

* Воронина О.А. Лекция 1. Универсализм и релятивизм культуры в конструировании гендерной системы // Теория и методология гендерных исследований: Курс лекций / Под общ. ред. О.А. Ворониной. – М.: МЦГИ – МВШСЭН – МФФ. – 2001. – С. 10–20. – Пер. з рос. В. Гайденко.

Друкується зі скороченнями.

ють, що єдина суттєва біологічна відмінність між жінками і чоловіками полягає в їх ролі у відтворенні потомства, а всі інші розбіжності не надто важливі для людської істоти. Більш того, значна кількість «типових» відмінностей між статями, як, наприклад, зріст, вага, велика фізична сила чоловіків – непостійні і набагато менше пов'язані зі статтю, ніж прийнято вважати. Наприклад, жінки з Північно-Західної Європи в цілому вищі зростом за чоловіка з Південно-Східної Азії. На розмір і вагу тіла істотно впливають харчування і спосіб життя, що, у свою чергу, знаходяться під впливом суспільних поглядів: кому – чоловікові або жінці – необхідно давати більше їжі, кому потрібна більш калорійна їжа, які спортивні заняття прийнятні для перших чи других.

Соціальні поняття «жінка» і «чоловік» складаються з безлічі аспектів, набір яких залежить від того, яке суспільство ми вивчаємо. Традиційно жінці приписують такі якості, як слабкість («слабка стать»), пасивність, емоційність або навіть ірраціональність, а чоловікові – зовсім інші: силу, активність, раціональність, цілеспрямованість. Однак спробуйте порівняти, наприклад, Маргарет Тетчер і селянина із сільського району Латинської Америки. Чи можна сказати, що пані Тетчер – емоційна, пасивна, залежна, слабка і т.д. (тобто приписати їй звичайні жіночі якості), а аргентинський або костаріканський селянин – раціональний, активний, процвітає в житті і підкоряє його? Навряд чи ми можемо на підставі двох цих образів дати просте визначення того, що є чоловік і жінка в соціальному плані. Існуюча у світі розмаїтість соціальних характеристик жінок і чоловіків та принципова тотожність біологічних характеристик людей дозволяють нам дійти висновку про те, що біологічна стать не може бути поясненням розбіжностей їхніх соціальних ролей, що існують у різних суспільствах. Саме тому в сучасній соціальній науці прийнято вживати поняття «стать» і «гендер». Поняття «стать» характеризує тільки анатомо-біологічну будову жінок і чоловіків. Як ми вже зазначали, біологічні розбіжності між чоловіками і жінками не надто значні.

Термін «гендер» означає сукупність норм поведінки та позицій, які звичайно асоціюються з особами чоловічої або жіночої статі в будь-якому суспільстві. Гендерний підхід базується на ідеї про те, що важливими є не біологічні або фізичні відмінності між чоловіками та жінками, а те культурне та соціальне значення, якого суспільство надає вказаним відмінностям. До речі, поняття «гендер» було введене в науковий обіг не феміністом (хоча далі ми побачимо, як феміністки активно аналізували

цю проблему і стали засновниками нової соціальної методології), а психологом Робертом Столлером у 1968 г. (Andermahr et al, 1997, р. 84). Досліджуючи в Каліфорнійському університеті психологію гермафродитів і транссексуалів, він зрозумів, що значно легшою є хірургічна зміна статі, ніж психологічна зміна гендерної ідентичності.

Конструювання гендерної системи

Сьогодні ми з вами обговоримо, як створюються чоловіки і жінки в соціальному плані, або, іншими словами, як саме конструюються їхні ролі в різних суспільствах. Для цього нам доведеться залучити дані археології, антропології та соціальної історії. Ці дані допоможуть простежити, як відбувався перехід від первісної рівності жінок і чоловіків спочатку до матріархату, а потім до патріархату. Потім розглянемо, як у рамках патріархату розвивається система соціального контролю над жінками, ключову роль у якій відіграють інститути шлюбу і розподілу праці за статевою ознакою, а також певна ідеологічна система.

Первісне суспільство

Дані археології свідчать, що в первісному суспільстві не існувало нерівності. Будь-який культурний прогрес був пов'язаний з поліпшенням умов харчування, що ставало результатом запеклої боротьби. Первісні люди вели бродячий спосіб життя і залежали від можливості добувати їжу. Разом із винищуванням або скороченням джерел харчування вони мігрували в інші місця. У кочівників-скотарів не було приватної власності і соціальної нерівності, у тому числі і за статевою ознакою. Вони могли вижити лише спільно.

Поступово почало розвиватися скотарство, одомашнення тварин і землеробство. Два останніх заняття потребували осілого життя, і тому ними стали займатися жінки як менш мобільні члени громади (у зв'язку з народженням дітей і доглядом за ними). Землеробство і збирання їстівних рослин, що стали більш стабільними джерелами їжі, ніж полювання, а також повага до материнства привели до того, що жінки були більш шанованими членами громади. Це знайшло своє відображення в первісній міфології – першим зображенням божества, яке створила людина, були фігурки богині-матері, що належать до періоду IX–VII тисячоліття до н.е.

Матріархат

У шумерській культурі, яка вважається першою високорозвиненою культурою в Месопотамії (V тисячоліття до н.е.), жінка мала високий статус. Головна богиня Мама створила за своїм образом першу людину – жінку Луллу, а від неї вже народилися всі інші люди. Усього в музеях світу зберігається близько півмільйона глиняних табличок із клинописними шумерськими текстами. Крім міфологічних сюжетів, у них містяться закони, судові рішення та приватні повідомлення, які доводять, що жінка мала більш високе, ніж чоловік, становище в Шумері.

Археологи також знаходили сліди матріархату і в європейській частині середземноморського регіону, зокрема на острові Крит. Етнографам відомі численні племена в Африці, у південній частині Синайського півострова і навіть у Саудівській Аравії, де жінки відіграють у суспільстві більш почесну роль, ніж чоловіки, і навіть займають головуючі позиції.

На даний момент вважається доведеним також існування в деяких регіонах світу войовничої культури амазонок. Так, на Кавказі, звідки, за Гомером, походили амазонки, етнографи наприкінці XVIII століття знайшли войовничі об'єднання жінок, що мали матріархальну організацію. У долині Тереку в похованнях біля останків жіночих тіл було знайдено зброю. Інші поховання амазонок знайшли археологи в Туркменістані, Узбекистані та Киргизії.

Першими дослідниками матріархату були американський етнолог Льюїс Морган, шотландський дослідник права Джордж МакЛеннан і швейцарський історик права Йоганн Бахофен, які жили в XIX столітті. Вони знайшли свідчення існування матріархату в минулому в ірокезів у Північній Америці, у зайнятих примітивним землеробством жителів Меланезії та в деяких районах Африки, а також (уже в XIX столітті н.е.!) на острові Суматра. Там 20 мільйонів мусульман продовжували жити за законами материнського права. Німецький вчений Вардіман зазначає, що відкриття цих дослідників, особливо праця Бахофена «Матріархат», викликали хвилю обурення в ніцшеанців і богословів, які називали вченого «мерзенним проповідником материнського права».

У *давньоєгипетській культурі* жінки спочатку також відігравали більш важливу роль, ніж чоловіки. Сини воліли вести рід від матері, а не від батька. За єгипетською міфологією, жінки поклали початок не тільки землеробству, але й культурі як

такій. У жодній іншій релігії не поклонялися такій безлічі жіночих божеств і жіночих стихій, як у Єгипті. При цьому в Єгипті ми спостерігаємо, що небо і небесне склепіння сприймалися як такі, що породжують жіноче божество, а земля, яка в інших міфологіях ототожнювалася з жіночим началом, у Єгипті вважалася брудним чоловічим божеством.

Сьогодні існування матріархату, принаймні у деяких країнах, вважається доведеним ученими.

Становлення патріархату

Базовими факторами формування патріархату, тобто влади батьків, були розподіл праці, розвиток приватної власності і формування традиційної родини, що супроводжувалося формуванням відповідних звичаїв і права.

Розподіл праці. Практично в усіх суспільствах існує розподіл праці між чоловіками і жінками. Історично його першою формою, як справедливо зазначав Маркс, був розподіл праці для відтворення дітей. Первісна людина розглядала дітородну здатність жінки як свідчення її глибокого зв'язку з матір'ю-природою. Відображенням цього було виникнення так званих статевих виробничих табу, які поділили всю громаду спочатку тимчасово, а потім і постійно на дві групи – чоловічу і жіночо-дитячу. Чоловіки займалися, як ми вже говорили, полюванням, а жінки – збиранням і землеробством. Однак обидва види діяльності були важливі для виживання громади, і добутий продукт розподілявся порівну між усіма її членами.

Але чоловіки, будучи воїнами і мисливцями, поступово ставали власниками нового джерела їжі – одомашненої худоби та нового знаряддя праці – рабів. Нагромадження в їхніх руках приватної власності зумовило виникнення економічної залежності жінок та їхніх дітей від чоловіків. Парна, а потім і моногамна родина, у якій обов'язок утримувати дітей перекладався з суспільства на окремих чоловіків, виникла як соціальна відповідь на цю ситуацію. З виникненням індивідуальної моногамної родини господарська діяльність громади розпадається на сегменти, стає приватним заняттям родини. Родина спочатку формується як виробничий осередок.

Пізніше, разом з розвитком товарно-грошових відносин, падає значення матеріальної діяльності всередині родини. Ведення та організація домашнього господарства, які високо шанувалися й були важливими для виживання людей до цього, втрачають свою